bilig
YAZ 2013 / SAYI 66
247-272

Eski Uygur Türkçesinde "Köŋül" Sözü

Hacer Tokyürek*

Özet
Eski Uygur toplumu Türk kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Uygurlar, hayatlarını mensup oldukları dinler ekseninde oluşturmakla birlikte, bu dinlerde kullanılan kelimeleri ve ifadeleri de kendi dünya görüşleriyle bağdaştırmışlardır. Burada konu olarak seçilen *köŋül* kavramıyla ilgili ifadeler hem dinî nitelik taşımakta, hem de Uygur toplumunun dünya görüşünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler
köŋül "gönül", Eski Uygur Türkçesi, Budizm

Giriş

Çeviri edebiyatı olan ve çoğunluğu Budist metinlerinden oluşan Eski Uygur Türkçesinde pek çok terimsel ifade yer almaktadır. Uygurlar dinî metinleri çevirirken bu metinlerde geçen pek çok terimi kendi dillerine ustalıkla aktarmışlardır. Ayrıca bu terimleri kendi dillerinde ifade etmek için de bazen kendi kaynaklarından bazen de yabancı kaynaklardan faydalanmışlardır. Bu terimsel ifadelerden biri de *köŋül* ve *köŋül* sözüyle oluşturulmuş olan kavramlardır.

köŋül "gönül", Budizmin önemli *terimlerinden* olup *ṣaḍāyatana-vijñāna* "altı bilinç, altı duyu organı"nın altıncısı olan *mano-vijñāna* "gönül bilinci" ya da *aṣṭavijñāna* "sekiz bilinç, sekiz duyu organı"nın yedincisi *kliṣṭamano-vijñāna* "ayırt etme bilinci" ve sekizincisi *ālaya/ādāna-vijñāna* "mahzen bilinci" ile ilgilidir (Soothill vd. 1937: 40a, 65a). Zihin ile bağlantılı olan bu üç duyu organı Budizmde ruhsal duyu organları olarak gösterilir ve canlıların iyi ve kötü hareketlerini bu üç duyu organı sayesinde yaptıkları kabul edilir. Budizme göre her şey zihinde oluşur ve canlıyı

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Nevşehir / Türkiye
htokyurek@nevsehir.edu.tr, htokyurek@hotmail.com

iyiliğe ya da kötülüğe bu zihin hareketleri sevk eder. Dolayısıyla Budizmde canlının iyi ya da kötü olması onun zihin, ayırt edebilme ve önceki mahzen, depo bilgisine bağlıdır.

Bu çalışmada Eski Uygur Türkçesindeki *köŋül* sözüyle oluşturulmuş olan dinî terimler tespit edilmiş ve bu terimlerin Budizmdeki anlamları üzerinde durulmuştur. Böylece Eski Uygurcadaki *köŋül* sözüyle oluşturulmuş terimsel ifadelerin yabancı dillerden kaynaklanmasının yanı sıra Uygurcanın da bu yabancı terimsel ifadeleri karşılamaktaki gücü belirlenmiştir.

1. Gönül Duyu Organı

Budizmin önemli terimlerinden olan gönül, genellikle "zihin, altıncı duyu organı" olarak tanımlanır ve bu terim Çin. 肉團心 *ròu tuán xīn*, Skr. *hṛd* yaşayan varlıkların fiziksel kalbi, Çin. 集起心 *jí qǐ xīn*, Skr. *citta* bütün zihinsel aktivitelerin toplamı, Çin. 思量心 *sīliang xīn*, Skr. *manas*, düşünce ya da zihin topluluğu, Çin. 緣慮心 *yuán lǜ xīn*, 了別心 *le bié xīn*, 慮知心 *lǜ zhīxīn*, Skr. *citta* farkındalık gönlü, Çin. 堅實心 *jiānshí xīn*, Skr. *bhūtatathatā* süreklilik gönlü ve Çin. 積聚精要心 *jījù jīng yào xīn* sūtraların esası olan gönül olmak üzere altı grupta ele alınmaktadır (Soothill vd. 1937: 149b).

Eski Uygurcadaysa *köŋül*, *köŋüliŋe yaraştı* (Ölmez 1994:1276-1277) "aklına yattı" örneğindeki gibi "akıl" ve *köŋüllüg tarıglagı* (Ölmez 1994:1656) "bilinç tarlası" örneğinde belirtildiği üzere "bilinç" ile bağlantılı olmakla birlikte *köŋültekiler* (Röhrborn 1991: 1687) "gönüldekiler, gönüldeki düşünceler" ifadesiyle de "zihin" anlamını ifade etmektedir. Böylece bu dönem metinlerinde geçen pek çok ifade, zihinsel aktivite ve düşünceyi karşılamaktadır. Ayrıca Budizmdeki on günah ya da on sevaptan üçü gönül sayesinde işlenmektedir. Bunlar "kıskanmamak, öfkelenmemek, yanlış görüşte olmamak" (Soothill vd. 1937: 50a) ile "kıskanmak, öfkelenmek ve yanlış görüşte olmak"tır (Soothill vd. 1937: 11a-b). Bu durum, *etözin tilin köŋülin kılmış neçe buyanlarım küçinte* (Kaya 1994: $123_{18\text{-}19}$) "Vücudumla, dilimle ve gönlümle yaptığım nice sevap sayesinde" örneğiyle açıklanabilir.

Eski Uygur Türkçesinde gönül duyu organını ifade etmek için *köŋül biligi* (Barutcu 1998: $119b_{9\text{-}10}$) "gönül bilgisi" ve *bilig köŋül* (Tekin 1976: $44a_{20\text{-}21}$) "bilinç" gibi terimler kullanılmaktadır. Altı duyu organından biri olarak kabul edilen terim, Skr. *mano-vijñāna* ile karşılanır ve *mano* "zihin hareketleri ya da yaramaz maymun bilinci" ile *vijñāna* "bilgi, bilinç" anlamındadır (Soothill vd. 1937: 400b). Terimin Çince karşılığı ise 意識 *yìshí* "aktif bilinç, düşünme, fark etme" olarak tanımlanır. Ayrıca terim, Çin. 毘闍那 *pí dū nà* "ayırt etme ya da fark etme sanatı, farkına varma, kavra-

yış, bilgelik" gibi anlamları olan Skr. *vijñāna* ile de bağlantılıdır (Soothill vd. 1937: 307b).

Yine *köŋül kaçıg* (Kaya 1994: 364_{13-14}) "gönül hırsızı ya da organı, gönül objesi", *köŋül tilgeni* (Kara vd. 1976: A_{49}) "gönül tekerleği" gibi terimler de gönül duyu organını ifade eder. Altı duyu organının altıncısı olarak tanımlanan bu terimler, Skr. *manaīndriya* "gönül organı, gönül duyu objesi" ve Çin. 意根 *yì gēn* "gönül duyu organı"dır (Soothill vd. 1937: 22a). Burada *köŋül kaçıg* gönlün canlıyı kötülüğe sevk etmesi, *köŋül tilgeni* ise canlının istediği gibi davranması sonucunda canlının ıstırap çekmesi olarak açıklanabilir.

Ayrıca *çınju tigme çın kirtü arıg süzük köŋül* (Kaya 1994: 244_{10-11}) "öylesine denilen gerçek$_2$, temiz$_2$ gönül" anlamındaki terim, bütün varlıkların tabiatında olması gereken gönül olarak gösterilebilir. Terim, Skr. *bhūtatathatā* "gerçek, doğru, yanlış olmayan öylesine" ve Çin. 眞如 *zhēn rú* "öylesine gerçek gönül"dür (Soothill vd. 1937: 410a). Terim, aynı zamanda Mahāyana öğretisinin de temelidir. Bütün olayların kaynağı ve karakterinin sonucudur ve bütün her şeyin tabiatında mevcuttur (Soothill vd. 1937: 5b, 331b). Böylece gönül, bütün iyi ya da kötü davranışların kaynağı olarak gösterilmektedir.

2. Gönlün Yapmış Olduğu Eylemler

Budizmde canlılar on emir ve yasağı beden, dil ve gönülle yapmaktadır. Burada ise gönül ile yapılan davranışlar ele alınacaktır.

Eski Uygurcada iyi ve kötü bütün ameller için *köŋül kılınçı* (Bang vd. 1934: 31) "gönül hareketi" ifadesi kullanılır ve terim, Skr. *cittavajra* "gönül elması" olarak gösterilir (Beer 2003: 259a). Ayrıca Budizmde üç önemli canlı tabiatı vardır ki bu tabiatlar iyi, kötü ve ne iyi ne kötü olan tarafsızlık tabiatıdır (Soothill vd. 1937: 65a). Böylece *köŋül kılınçı* Budizmdeki canlıların tabiatını, karakterini de ortaya koyar.

2.1. İyi Tabiata Sahip Canlıların Davranışları

Burada, iyi tabiata ya da iyi tohuma sahip olan canlıların davranışları ele alınacaktır.

2.1.1. İyi Tabiat

Canlıların iyi eylemlerini ifade eder.

edgü köŋül (Kaya 1994: 261_{12}) "iyi gönül", *edgü ögli köŋül* (Barutcu 1987: 56) "iyi düşünceli gönül", *katılışmaksız bulgaşmaksız köŋül* (Röhrborn 1971: 1263-1264) "birbirine karışmayan$_2$ gönül", *saçuksuz köŋül* (Barutcu

1987: 18) "dağınık olmayan, iyi gönül", *saşımsız köŋül* (Zieme 1985: 60_1) "dağınık olmayan, iyi gönül", *ögrünçi köŋül tüz köŋül* (Bang vd. 1934: 77) "sevinçli gönül, doğru düz gönül" gibi ifadeler, Çin. 善心 *shànxīn* "iyi gönül, iyi kalp" olarak tanımlanır ve canlının iyi tabiatını ifade eder (Soothill vd. 1937: 363b). Bu iyi tabiat, iyi tohuma sahip olan kişilerde bulunur. Canlı iyi düşüncelere sahip olduğu ve diğer varlıklara karşı faydalı olduğu sürece Budizmdeki ideal kişiliğe de sahip olacaktır. Böylece bu iyi düşüncesi sayesinde de doğum ölüm döngüsünden kurtulacak ve sükûnete erişecektir. İyi karaktere sahip olan canlılar da üç kötü davranıştan kaçınacaktır. Bu davranışlar, öfkesiz olmak, kıskanmamak ve iyi düşüncede olmaktır.

2.1.1.1. Öfkesiz Gönül

Budizmde, on emirden biri olan öfkelenmemek, Eski Uygurcada *burçınmaksız bulganmaksız köŋül* (Zieme 1985: 3_{52}) "öfkelenmeyen$_2$ gönül" olarak gösterilebilir. Öfkelenmek Budizmde canlıya en büyük ıstırabı veren davranışlardan biri olarak kabul edilir.

2.1.1.2. İhtirassız Gönül

Canlıların iyi gönüle sahip olmaları için öncelikle ihtiras ve arzularından kurtulmaları gerekmektedir.

azsız (esirkençsiz) köŋül (Röhrborn 1971: 1264-1265) "ihtirassız, (cömert) gönül" terimi, canlıların kendilerini dünyevi arzularından kurtardıklarını belirtmekle birlikte canlıların sükûnete eriştiğini de ifade eder.

2.1.1.3. Doğru Gönül

On emirden bir diğeri de doğru gönle sahip olmaktır.

Eski Uygurcadaki *çın kirtü köŋül* (Röhrborn 1971: 1263) "doğru$_2$ gönül", *kirtü köŋüllüg* (Barutcu 1987: 212) "doğru gönüllü", *köni köŋül burhanlar uluşı titir* (Zieme 2000: 123-124) "Doğru gönüllü Buddha halkıdır.", *köni kirtü köŋüllüg* (Röhrborn 1971: 1347-1348) "doğru$_2$ gönüllü" terimleri doğru gönül için kullanılmaktadır. Terim, Çin. 端心正意 *duān xīn zhèng yì* "doğru düşünce ve amaç, kötü olmayan gönül, doğru istek" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 426b). Doğru ya da gerçek gönle sahip kişi yanlış düşüncelerden ve ahlâksızlıklardan kurtulmayı amaç edinmiştir. Doğru görüşü doğru anlamak doğru düşünce ve yanlış düşünce arasındaki farkı da anlamamıza yardımcı olacaktır. Böylece doğru karar verme oluşacaktır. Ayrıca doğru düşünce sayesinde varlık dünyevi birçok nesneden feragât edecek ve mutlak sakinliğe ulaşacaktır. Kısacası doğru düşünceyi, beden ile zihni bir arada tutmak olarak da tanımlayabiliriz. Canlılar birçok

zaman birçok şeyi düşünür. Fakat bu düşüncelerinin çoğu gereksiz ve anlayıştan uzaktır. Doğru düşünce yoluyla kişi hem anlayış kazanır hem de gereksiz düşüncelerden kurtulur. Ayrıca o anı düşünür. Kişinin o anı düşünmesi de onu var kılan bir uygulamadır.

2.1.1.4. Cahilliği ve Karanlığı Gideren Gönül

Canlıların aydınlığı elde edebilmesi için öncelikle cehaleti ortadan kaldırmaları gerekmektedir. Canlı ne zaman cehaleti ortadan kaldırırsa ıstırabın en büyük kaynağını da yok etmiş olacaktır.

karaŋku kararıgta ulatılarıg kiterdeçi tarkardaçı köŋüllerinte (Röhrborn 1971: 874-876) "karanlığı ve diğer (kötülükleri) giderici gönüllerinde" olarak açıklanan terim, canlılara bilgi ve erdem öğreten gönlü ifade eder. Canlı böylece diğer varlıklara karşı fayda sağlamış olur ki bu da Budizmde önemli bir davranıştır. Canlıları bilgilendiren ve fazilet öğreten gönül ancak Buddha ve Bodhisattvalarda olan gönülle mümkündür.

2.1.1.5. Buddha Öğretisine Karşı İstekli Gönül

Canlıların aydınlanması için Buddha öğretisine karşı istek göstermeleri gerekmektedir. Eski Uygurcadaki *köŋülçe* (Müller 1922: 11_{10}) "gönüllerince, istedikleri gibi" ifadesi, canlıların Buddha öğretisine ya da doğru bilgiye karşı istekliliğini ifade eder.

Ayrıca *köŋül öritip* (Röhrborn 1971: 1175-1178) "gönül beslemek, yönelmek, meyli olmak" ifadesi de bir şeye karşı istekli olmayı belirtmekle birlikte dinî terim olarak da kullanılmaktadır. Terim, Çin. 廻心 *huí xīn* "gönül beslemek, istemek", "çeşitli duyguları uygulamak ve bu duyguları beslemek" anlamındadır. Özellikle Mahāyāna öğretisine karşı iyi duygu beslemeyi ifade eder (Soothill vd. 1937: 301a). Bu açıklama için *mahayan ulug kölüŋüke köŋül öritip* (Röhrborn 1971: 1176-1177) "Mahāyanā'ya, büyük taşıta meyilli olup, sevgi besleyip" örneğini verebiliriz.

Bu dönemde yer alan *köŋül turgursun* (Kaya 1994: 478_{14-15}) "gönül beslesin, istekli olsun", *köŋül tutmasun* (Kaya 1994: 487_{5-6}) "gönül beslemesin, meyletmesin", *köŋültin belgürmiş* (Kara vd. 1976: A_{466}) "gönülden yapılmış, istekle yapılmış", *köŋültin togmış* (Kaya 1994: 170_{7}) "gönülden yapılmış, istekle yapılmış" gibi ifadeler de canlıların çeşitli duygular beslediğini ya da bu duygulara karşı meyilli olduğunu belirtir.

Yine *tunıtmaksız köŋüllüg* (Barutcu 1987: 141) "açık gönüllü", *otgurak yaruk köŋül* (Zieme vd. 1978: 1256) "açık parlak gönül" gibi ifadeler, iyiliğe ve güzelliğe karşı açık gönlü ifade eder ve terim, Çin. 現識 *xiàn shi* "açık gönül, parlak gönül" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 292a).

Burada canlının Buddha öğretisini almaya istekli olduğu ve gönlünü Buddha öğretisine karşı açtığı belirtilmektedir.

2.1.1.6. Bağsız Gönül

Budizmde canlı, iyi bir gönül için bütün bağlarından kurtulmak zorundadır. Çünkü canlının dünyevi bağları onu cehalete ve kötülüğe sevk eder.

Eski Uygurcada *atkaksız teŋ köŋül* (Kaya 1994: 267_{5-6}) "bağsız denk gönül" olarak kullanılan terim, Çin. 等 *děng* "sınıf, rütbe, mertebe, denk" ile 慈 *cí* "sevecen, merhametli" sözlerinden oluşan 等慈 *děng cí* "bağsız denk gönül"dür. Burada özellikle Çince 等*děng* "rütbe, mertebe" ile bağlantı kurulması dikkat çekicidir. Bu da sosyal hayata işaret eder. Dinî bir terim olan "bağsız denk gönül" ayrım yapmaksızın bütün varlıklara evrensel ya da eşit merhamet etmeyi ifade eder (Soothill vd. 1937: 385a). Aynı zamanda Buddha ya da Bodhisattvaların gönlü gibi hiçbir şeye bağlanmamayı belirtir.

Yine *iliksiz tutuksuz köŋül* (Tekin 1976: 12_{24}) "bağsız$_2$ gönül" ifadesi de canlıların bütün arzularından ve dünyevi isteklerinden kurtulmalarını belirtir.

2.1.1.7. Temiz İmanlı Gönül

Canlı bütün bağlarından, arzularından, kötü davranışlarından kurtulduğu ve gönlünü iyiliğe karşı açtığı zaman artık iyi bir gönle ve daha sonra da imana sahip olacaktır.

Eski Uygurcadaki *akıgsız arıg köŋül* (Kaya 1994: 239_{14}) "akmayan temiz gönül", *arıg kögüzlüg* (Röhrborn 1991: 140) "temiz, imanlı göğüslü", *arıg yörüŋ köŋül* (Röhrborn 1971: 871-873) "temiz$_2$ gönül", *kök kalık teg kirsiz arıg köŋül* (Kaya 1994: 338_{20}) "gökyüzü$_2$ kadar temiz$_2$ gönül", *süzük köŋül* (Müller 1922: 72_{23}) "temiz gönül", *ulug agır süzük köŋül* (Tekin 1976: 90_{22}) "büyük$_2$ temiz gönül" gibi ifadeler dinî terim olup Çin. 自性清淨心 *zì xìng qīng jìng xīn* "temiz gönül, mükemmel temiz gönül" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 269b). Bu gönül 清淨心 *qīng jìng xīn* "temiz gönül" kirlerden ve şüphelerden arınmış gönül olarak da açıklanabilir (Soothill vd. 1937: 357a). Canlının imanlı gönle sahip olması Buddha'ya, onun öğretisine ve Budist topluluğa göstermiş olduğu saygıya ve imana işaret eder.

Ayrıca bu dönemde kullanılan *arıg süzük kirtgünç köŋül* (Tekin 1993: 50-51) "temiz$_2$ imanlı gönül", *kirtgünç köŋüllüg* (Bang vd. 1934: 130) "imanlı gönüllü", *nomlug süzük kirtgünç köŋüllüg* (Kaya 1994: 396_{12-13}) "dhārmalı temiz imanlı gönüllü", *siziksiz kirtgünç köŋül* (Bang vd. 1934: 112-113)

"şüphesiz imanlı gönül" gibi terimler için Skr. *śraddhā* "imanlı gönül" ve Çin. 信心 *xìnxīn* "temiz imanlı gönül, şüpheden uzak imanlı gönül" terimleri kullanılır (Soothill vd. 1937: 296b). İman Buddha'ya, Buddha'nın öğretisine ve Buddha'nın topluluğuna karşı gösterilmiş olan bir teslimiyettir. Canlının gerçeği tam olarak kavrayabilmesi için öncelikle tam iman göstermesi ve öğretiye karşı şüphe duymaması gerekir. Budizmde şüphe, zehir ya da kir olarak ifade edilmektedir (Soothill vd. 1937: 425b). Çünkü şüphe canlının Buddha'nın öğretisine karşı imanla bağlanmasını engelleyen bir duygudur. Böylece şüphe Budizmde yasaklanmıştır.

İmanlı gönlü için kullanılan diğer bir ifade de *edremlig köŋül* (Röhrborn 1971: 280) "erdemli gönül"dür. Terim, Çin. 信德 *xìndé* "erdemli gönül, imanlı gönül" olarak gösterilebilir (Soothill vd. 1937: 296b). Budizmde canlıların bu kıyıdan diğer kıyıya gitmesini sağlayan en önemli unsur erdemli hayat ya da Pāramitā'lardır. Bu Pāramitā'lar ya da erdemler şu şekilde sıralanmaktadır. *Dāna* "sadaka", *śīla* "ahlâkî davranış", *ksānti* "sabır", *vīrya* "gayret ya da enerji", *dhyāna* "derin düşünce", *prajŋā* "bilgi", *upāya* "uygun ya da doğru kullanma", *pranidhana* "bodhi ve mutluluk için yemin", *bala* "güç, amaç" ve bilgeliktir. Bu on erdemin tamamına hem Buddhalar hem de Bodhisattvalar sahip olmak zorundadır (Soothill vd. 1937: 267a). Böylece bu on erdeme ulaşmış olan canlılar, erdemli gönle de sahip olacaktır.

Yine *taplamaklıg köŋül* (Zieme 2000: 1110) "takdir eden gönül, takdir duygusu besleyen gönül" ifadesi de Buddha'ya ve öğretisine bağlılığı ve tapınmayı ifade etmekle birlikte bir kişiye karşı takdir duygusunu da belirtir.

yinçürü köŋül (Zieme 1985: 35_9) "saygılı, hürmetli gönül", *ayançaŋ köŋül* (Röhrborn 1991: 1832) "saygılı gönül" anlamındaki ifadeler de Budizmde Buddha, dhārma ve cemaate karşı duyulması gereken saygıyı ifade eder.

2.1.1.8. Sabit, İnancından Dönmeyen Gönül

İmana sahip olan canlının bu imana sıkı sıkıya bağlı olması gerekmektedir. Bunun için de sağlam bir gönle sahip olmalıdır.

Eski Uygur Türkçesindeki *bek katıg köŋül* (Röhrborn 1971: 281) "sağlam gönül", *evrilinçsiz köŋüllüg* (Kaya 1994: 393_{3-4}) "dönmeyen gönüllü", *sımtagsız kınıg katıg köŋül* (Kaya 1994: 406_{4-5}) "gayretli, sağlam$_2$ gönül", *ornanmış köŋül* (Röhrborn 1971: 1267) "sağlam, yerleşmiş gönül", *tokıtmaksız turkınlanmaksız köŋül* (Röhrborn 1971: 881-884) "sarsılmayan gönül", *vajır teg bek katıg köŋül* (Röhrborn 1971: 864-866) "elmas gibi sağlam sert gönül", *yanıgsız çın köŋül* (Zieme 1985: 33_7) "dönmeyen doğru

gönül", *yanmaksız köŋül* (Barutcu 1987: 264) "dönmeyen gönül", *yanmaksız kınıg katıg bek köŋül* (Kaya 1994: 452_2) "dönmeyen, kuvvetli$_2$ sağlam gönül", *yaylamaksız köŋül* (Zieme 1991: 256_3) "sallanmayan gönül" gibi ifadeler, sağlam, inancından dönmeyen canlılar için kullanılmaktadır. Buddha gerçeğini anlayan gönlün bu gerçeğe karşı takındığı tavrı ifade eder. Burada *köŋül* kelimesi elmas gibi sert varlıklar ile bağdaştırılmıştır.

Ayrıca *çintamani erdini teg köngüller* (Röhrborn 1971: 863-864) "cintāmaṇi cevheri gibi gönüller" ifadesi "bütün istekleri yerine getiren gönül" anlamındadır. *çintamani erdini*, Skr. *cintāmaṇi* ve Çin. 如意珠 *rúyì zhū* "inanılmaz bir taş, felsefe taşı, bütün istekleri yerine getiren tılsımlı inci" anlamındadır (Soothill vd. 1937: 211a, 445b).

Bu şans taşı, tanrılar ve nagalar tarafından korunun bir taştır. Büyük naga kralı bu değerli taşı iki palmiye ağacı arasındaki bir yerde saklamaktadır. Ayrıca Cakravartīn'in sahip olduğu yedi kıymetli şeyden biridir. Cakravartīn'in istediği her şeyi özverili bir şekilde yapmaktadır. Budizmde ise bu taş, Buddha ve onun öğretilerini koruyan ve açığa çıkaran olarak gösterilir (Beer 2003: 292a-b).

vaçraupam dyanlıg köŋül (Röhrborn 1971: 689-691) "vajropama dhyānalı gönül, vajropama gönül" terimi de sağlam, sarsılmaz gönlü ifade eder. Vajropama, Skr. *vajra* "elmas, sert, dik başlı" (Soothill vd. 1937: 449b) ve Skr. *upama* "benzer, gibi" (Soothill vd. 1937: 434b) sözlerinden oluşur. *Vajra* sözü, Çin. 縛日羅 *fù rì luó* "değerli madde, sert madde, vajra"dır (Soothill vd. 1937: 449b). Böylece *vaşropama* denilen gönül, "elmas kadar sert ve değerli gönül" olarak tanımlanabilir. Ayrıca *vajra* Budizmin düşmanlarını vahşice öldüren ışık ve gökgürültüsü tanrısı olan Indra'nın da asasıdır. Budist rahipler tarafından otoriter ve güçlü maneviyatı göstermek ve Buddha gücüne işaret etmek için kullanılır (Soothill vd. 1937: 449b).

bir köŋüllüg boltum (Kaya 1994: 1354) "aynı fikirde oldum", *bir uçlug köŋül* (Tezcan 1974: 969) "bir amaçlı gönül" ifadeleri de canlının Buddha'ya yönelmesini belirtmekle birlikte herhangi bir konuda kişilerin aynı fikre sahip olmalarını belirtir.

2.1.1.9. Merhametli Gönül

Buddha ve Bodhisattvaların sahip olduğu en önemli davranıştan biri merhamettir. Bütün canlılara karşı gösterilen merhameti ifade eder.

Eski Uygurcadaki *alkınçsız kögüzlüg* (Tekin 1993: 59) "bitmeyen, tükenmeyen gönül, güğüs" terimi, Çin. 無沒識 *wú méi shi* "bitmez, tükenmez gönül, bilgi"dir (Soothill vd. 1937: 292a). Terim, Buddha ve Bodhisattva-

ların büyük merhametini ve bütün canlılara karşı göstermiş oldukları iyilik ve cömertliği ifade eder.

Yine bu dönemde *ulug yarlıkançuçı köŋül* (Kaya 1994: 586_{10-11}) "büyük merhametli gönül", *yarlıkançuçı köŋül* (Barutcu 1987: 109) "merhametli gönül" ifadeleri merhamet için kullanılan terimlerdendir. Canlılar için üzülmeyi ifade eden terim, Skr. *karuṇā* "merhamet" ve *mahākaruṇā* "büyük merhamet", Çin. 大悲 *dàbēi* "büyük ıstırap, büyük merhamet" olarak gösterilir. *Mahākaruṇā*, canlıları ıstıraplarından kurtarmayı amaç edinen gönüldür. Bütün Buddha ve Bodhisattvalarda varolan bir duygudur ve Kuan-yin'in sıfatlarından biridir (Soothill vd. 1937: 88a-b). Budizmde özellikle de Mahāyāna öğretisinde Bodhisattvalar, canlıların iyiliği ve onların kurtuluşu için kendilerini feda etmektedirler. Böylece her bir Buddha ya da Bodhisattvada engin bir gönül ya da muhteşem bir merhamet bulunmaktadır. Zaten Buddha ya da Bodhisattva olma yollarından biri de merhametli gönle sahip olmaktır.

Merhamet için kullanılan diğer bir ifade de *köŋülnüŋ köymeki örtenmeki* (Kaya 1994: 216_{7-8}) "gönlün, yüreğin yanması$_2$"dır. Canlıların başka bir canlıya karşı duymuş olduğu üzüntüyü ve merhameti ifade eder. Ayrıca *yılık yumşak köŋüllüg* (Geng vd. 1998: 29_{1-2}) "sıcak, yumuşak$_2$ kalpli", *yumşak köŋüllüg* (Tekin 1976: 70_{40}) "yumuşak kalpli" ifadeleri de merhametli ve sevecen gönlü belirtir. Deyim niteliği taşıyan bu ifadeler, canlılara karşı kötülük düşünmeyen daima iyilik ve merhamet besleyen canlıları işaret eder.

2.1.1.10. Cömert ve Tok Gözlü Gönül

Budizmde cimrilik ve açgözlülük yasaklanmış onun yerine cömertlik ve tok gözlülük övülmüştür.

açsız suksuz köni köŋül (Tekin 1976: 72_{40-41}) "tok gözlü ve doğru gönül" ifadesi, açgözlülüğün karşıtıdır. Açgözlülük ya da oburluk Budizmde yasaklanmıştır. Oburluk canlının bütün her şeye karşı göstermiş olduğu aşırı isteği ifade eder. Budizmde tok gözlülüğü pekiştirmek için canlılara sadaka vermek öğütlenmiştir. Bu sadakalar nesne sadakası, *dharmā* sadakası ve *abhaya* yani korkusuzluk sadakasıdır (Soothill vd. 1937: 68b).

Yine *esirgençsiz köŋül* (Müller 1922: 42_{18}) "esirgemeyen gönül, cömert gönül" ifadesi de cömertliği işaret eder. Cömertliğin esası bütün canlılara karşı fedakârlıktır. İfade dinî bir terim olmasıyla birlikte toplumsal açıdan da önem arz eder.

Ayrıca *köŋül eyin kanmak* (Zieme 1996: S_{512}) "isteklerini elde etmek" ve *köŋülteki küsüşin kanturmak* (Hamilton 1998: XIV_{5-6}) "gönlündeki isteklerini doyurmak" ifadeleri de canlının tüm isteklerinin yerine geldiğini ve bu isteklere karşı doygunluk kazandığını belirtir.

2.1.1.11. Korkusuz, Cesur Gönül

Canlıların kötülüklere karşı korkusuzluğunu ifade eder.

korkınçsız köŋül buşı (Kaya 1994: 216_{20-21}) "korkusuzluk gönül sadakası, cesaret sadakası" terimi, Skr. *abhaya* "korkusuzluk sadakası" (Soothill vd. 1937: 68b), Çin. 無畏 *wúwèi* "korkusuzluk" (Soothill vd. 1937: 381a) olarak tanımlanır. Terim, özellikle korkan canlılar için verilen cesaret ya da korkusuzluk sadakasını ifade eder. *Dāna Pāramita*'nın ya da sadaka erdeminin türlerinden biri olup yine Bodhisattvaların canlılara vermeleri gereken sadakalardan biridir. Bu sadaka Buddha'nın öğretilerini içerir. Böylece canlı korkularından ve ıstıraplarından kurtulur. Ayrıca Kuan-yin'in de unvanıdır (Soothill vd. 1937: 303b).

Yine bu dönemde yer alan *korkınçsız ayınçsız köŋül* (Müller 1931: 8_{16-17}) "korkusuz$_2$ gönül" ifadesi de canlıların cesaretini ya da korkusuzluğunu ifade eder.

2.1.1.12. Düşünceli Gönül

Canlıların aydınlığı elde etmek için uyguladıkları düşünce hareketleri ile birlikte insani davranış olan düşünme eylemi belirtilmektedir.

Eski Uygur Türkçesindeki *bosuşlug sakınçlıg köŋül* (Müller 1922: $9\text{-}10_{7-8}$) "*düşünceli$_2$ gönül, zihin*" ifadesi, canlıların mutluluğu ya da aydınlanmayı elde etmek için girdikleri yoğunlaşma hareketlerini ifade eder.

Yine bu dönemdeki *köŋülte anmak* (Röhrborn 1971: 917-921) "düşünmek, gönülden geçirmek", *köŋülte sakınmak* (Zieme vd. 1978: 703) "düşünmek, gönlünden geçirmek" gibi ifadeler de canlının her hangi bir şeyi aklından geçirdiğini belirtir.

2.1.1.13. Gayretli Gönül

Canlıların aydınlığı ya da Buddha öğretisini elde etmek için göstermiş oldukları çaba ve tahammülü ifade eder. Ayrıca canlılara iyilik yapmak için mücadele eden kişileri de belirtir.

Bu dönemde kullanılan *sımtaksız köŋül* (Röhrborn 1971: 1261-1262) "çalışkan, gayretli, sabırlı gönül" terimi, Çin. 增上心學 *zēng shàng xīn xué* "yüksek değerli gönül"dür. Terim, aydınlanmak için yapılan tahammülle

birlikte gönlünü kuvvetlendirmek amacıyla çabalayan canlılara işaret eder (Soothill vd. 1937: 431a).

2.1.1.14. Derin Gönül

Yoğunlaşma hareketi yapan ya da gerçeği kavramış olan yüce gönlü ifade eder.

inçke köŋül (Zieme vd. 1978: 299-300) "ince, nazik gönül"ü belirtir.

teŋridem köŋül (Zieme 1991: 79_{13}) "ilahî gönül" anlamındaki terim, yüksek değere ve tanrısal kutsiyete sahip olmayı ifade eder. Eski Uygurcadaki *teriŋ köŋül* (Zieme 2000: 128-129) "derin gönül" terimi, Çin. 深心 *shēn xīn* "dalmış derin gönül"dür. Yoğunlaşma hareketiyle elde edilen gönül, uyanmış ve farkındalığı kavramıştır. Bu gönül, canlının Buddha doğrusuna, düşüncesine ya da yanılsamalarına kendini kaptırmamasını ifade eder (Soothill vd. 1937: 356b)

Ayrıca *inçke köŋül* (Zieme vd. 1978: 299-300) "ince, nazik gönül" ve *teŋridem köŋül* (Zieme 1991: 79_{13}) "ilahî gönül" ifadeleri de derin gönül için kullanılır. Özellikle *teŋridem köŋül* yüksek değere ve tanrısal kutsiyete sahip olmayı ifade eder. İlahî gönül ancak iyi tabiata sahip canlılılarda bulunur.

2.1.1.15. Sakinleşmiş Gönül

Yoğunlaşma hareketi sonucunda elde edilen sakinliği ve iç huzuru belirtir.

amrılmış köŋül (Zieme 1991: 263_4) "sakinleşmiş gönül", *öçmiş amrılmış köŋül* (Röhrborn 1971: 1262) "sönmüş sakinleşmiş gönül", *yavalmış tüzülmiş köŋül* (Röhrborn 1971: 1260-1261) "sakinleşmiş$_2$ gönül" anlamındaki terimler, Skr. *śamatha* "sessiz, sakin gönül, ihtiraslardan uzak gönül"dür. Terim yine Çin. 奢*shē* "savurgan, müsrif, haddinden fazla", 摩 *mó* "vurmak, ovalamak" ile 他 *tā* "yamaç" (ya da 奢摩陀 *shē mó tuó* "sarp kenarlar") sözlerinden oluşan 奢摩他 *shē mó tā* "sessiz yer" ve 舍 *shē* "ev, barınak", 摩 *mó* "vurmak, ovalamak" ile 他 *tā* "yamaç" sözlerinden oluşan 舍摩他 *shě mó tā* "küçük dağ evi" terimleriyle de karşılanır. Bu ifadeler sakinleşmiş, sönmüş gönlü ifade eder. (Soothill vd. 1937: 370a). Çince karşılıklarda bulunan "yamaç, dağ" ya da "küçük dağ evi" gibi ifadeler, Budizmde rahip ve rahibelerin halktan uzak yerlerde yapmış oldukları ibadetleri gösterir. Budist manastırlar genellikle halktan uzak, dağlık bölgelerde kurulur. Böylece sessiz mekânlara sahip olan rahipler de daha rahat yoğunlaşma uygulamalarını yapacaklardır. Eski Uygur Türkçesinde ise *śamatha* sözünün karşılığı olarak *amrılmış köŋül* ifadesi tercih edilmiştir.

Budizmde sakinleşmiş ya da sönmüş gönül terimi, canlının dünyevi arzularının son bulması anlamındadır. Canlı sükûneti elde ettiği zaman bütün arzu ve hırslarından kurtulur ve nefsini tamamıyla öldürür. Sakinleşmiş ya da sönmüş gönül için de artık ne ıstırabın ne de sevincin bir anlamı vardır (Soothill vd. 1937: 370a). Sönmüş, sakinleşmiş gönlü elde eden canlı Nirvāṇa'yı elde etmiştir.

Sakinleşmiş gönül için kullanılan *köŋül öçmek* (Hazai vd. 1971: D_{11-12}) "gönlün sönmesi" ifadesi de canlıların öfke, nefret, kin, kıskançlık, ihtiras, şehvet gibi arzu ve isteklerinin yok olmasını ifade eder. Gönülde bulunan ihtiras ateşinin sönmesini belirtir.

Yine *köŋül turulmak* (Hazai vd. 1971: B_{90}) "gönlün durulması, sakinleşmesi" ifadesi de gönlün su gibi durulmasını, coşkunluğunun gitmesini ifade eder.

2.1.1.16. Uyanmış Gönül, Buddha ve Bodhisattva Gönlü

Yoğunlaşma hareketleri sonucunda canlının gerçeği tam olarak fark ettiğini ifade eder. Gerçeğin farkındalığını elde eden canlı uyanmış gönle sahiptir. Ayrıca Eski Uygurcada *köŋül, tuyunmak köŋüllüg atlıg teŋri burhan* (Röhrborn 1971: 582-583) "uyanmış gönüllü adlı tanrı Buddha" örneğinde olduğu gibi pek çok Buddha ya da Bodhisattvanın adı olarak da kullanılmaktadır.

bodi köŋül (Zieme 1991: 200_{36}) "bodhi gönlü", *bodi tigme tuyunmak köŋül* (Kaya 1994: 205_{10}) "bodhi denilen aydınlanmış gönlü", *bodisatvalarnıŋ köŋüli* (Müller 1911: 48_{12}) "Bodhisattvaların gönlü", *tuyunmak köŋül* (Röhrborn 1971: 628-632) "uyanmış gönül" gibi ifadeler, Skr. *bodhicitta* "uyanmış gönül" (Soothill vd. 1937: 297a) ve Çin. 菩提心 *pútíxīn* "uyanmış gönül"dür. (Soothill vd. 1937: 388b). Bu terim için ayrıca Çin. 覺心 *jué xīn* "uyanmış gönül" ve 覺性 *juéxìng* "uyanmış tabiat" ifadeleri de kullanılır. Bu gönül yanılsamalardan kurtulmuş, aydınlanmış gönlü ifade eder (Soothill vd. 1937: 480b). Budizmin temeli bu uyanışa bağlıdır. Buddha ve Bodhisattva kelimeleri "uyanmış, gerçeği kavramış" anlamındadır.

Yine *burkanlar köŋüli* (Bang vd. 1934: 150) "Buddhalar gönlü" uyanmış gönlü ifade eder. Terim, Çin. 佛心 *fú xīn* "Buddha gönlü" olarak gösterilir ve "merhametli gönül, gerçeğin sonsuz kalbi, görünüşte olmayan" şeklinde tanımlanır ve iyi ve kötüyü ayırt etmeyi ifade eder (Soothill vd. 1937: 227b).

Buddhaların gönlüne denk gönül *burhanlar birle teŋ köŋül* (Röhrborn 1971: 23) "Buddhalar ile denk gönül", *teŋ köŋül* (Müller 1911: 48_{13}) "denk gönül", *ulug teŋ köŋül* (Kaya 1994: 266_2) "büyük denk gönül" gibi örneklerle gösterilebilir. Terim, Çin. 等心 *děng xīn* "eşit rütbe, denk gönül"dür. Terim, "aklî nitelikte denk, evrensel gönül ile bütün olma, denk olma" anlamındadır (Soothill vd. 1937: 385a). Buddha ve Bodhisattvaların gönlüyle eşit olmayı belirtir.

Buddhanın gönüllerini ifade eden diğer bir terim de *tört ülgüsüz köŋüller* (Röhrborn 1971: 89-90) "dört sınırsız gönül"dür. Terim, Çin. 四無量心 *sì wúliàng xīn*, Skr. *catvāri apramāṇāni* "Buddha'nın dört sınırsız gönlü" olarak tanımlanır. Buna göre, Buddha'nın dört sınırsız gönlü sınırsız sevecenlik ya da mutluluk ihsanı, sınırsız merhamet, canlıları ıstıraptan kurtaracak sınırsız neşe, duygulara karşı sınırsız kayıtsızlık olarak sıralanabilir (Soothill vd. 1937: 178a). Budizmde bütün Buddha ve Bodhisattvalar bu dört gönle sahip olmak zorundadırlar.

2.1.1.17. Kurtulmuş Gönül

Bağlardan ve ıstıraplardan kurtulmuş gönüldür.

Eski Uygur Türkçesindeki *lenhua çeçek teg köŋül* (Röhrborn 1971: 868-871) "lotus çiçeği gibi gönül" terimi, Skr. *kusuma*, *puṣpa*, *padma* "lotus çiçeği", Çin. 華 huá "çiçek"tir. Budizmde lotus çiçeği "zevk, ahlâksızlık, savurganlık" gibi anlamları ifade eder (Soothill vd. 1937: 378b). Fakat "lotus çiçeği gibi gönül" anlamındaki örnekte ise iyi ve doğru gönül işaret edilmekle birlikte kötülükleri ortadan kaldıran gönül ifade edilir.

Yine *ozgurmaklıg köŋül (*Röhrborn 1971: 283-284) "özgür, kurtulmuş gönül" terimi de Skr. *mukti* "bağsız, serbest, kurtuluş, özgür" (Soothill vd. 1937: 412b), *mokśa* ve *vimokṣa* "özgürlüğe kavuşmuş, serbest, özgür, bağsız" (Soothill vd. 1937: 413a), Çin. 意解 *yì jiě* "zihnin kurtuluşu" (Soothill vd. 1937: 400b), 無分別心 *wú fēnbié xīn* "bölünmeyen, serbest gönül"dür (Soothill vd. 1937: 378a). Terim, sebeplerden ve kendi bilincimizden kurtulmayı belirtir. Ayrıca canlıların bütün bağlarından kendilerini kurtarmalarını ifade etmekle birlikte her şeyi ve herkesi kurtaran gönül olarak da açıklanabilir. Budizmin öğretilerinden biri olan Māhayāna öğretisine göre kişi, diğer canlıları aydınlığa ulaştırmak ve onların kurtuluşunu sağlamak maksadıyla Buddha olmaktan vazgeçer ve kendisini diğer canlılara feda eder.

2.1.1.18 Sevinçli Gönül

Özgürlüğü elde eden gönlü ya da Nirvāṇa'yı kazanmış gönlü ifade eder.

amranmak köŋül (Müller 1922: 63_8) "sevinçli, huzurlu gönül", *kutadturmaklıg köŋül* (Kara vd. 1976: A_{12}) "saadetli, huzurlu gönül", *ögrünçlüg köŋüllüg* (Tekin 1993: 65) "mutlu, sevinçli gönül", *ögrünç sevinç köŋül* (Röhrborn 1971: 1268) "mutlu, sevinçli gönül" ifadeleri, Skr. *prīti* "sevinç, mutluluk" (Soothill vd. 1937: 368b), Çin. 意樂 *yì lè* "sevinçli gönül, huzurlu ve mutlu gönül"dür (Soothill vd. 1937: 400b). Budizmde canlının mutluluğu ya da sevinci bulabilmesi dünyevi arzularından vazgeçip gerçeği fark edebilmesine bağlıdır. Gerçeğin farkındalığını elde eden kişi de "mutluluk ülkesi" olan Nirvāṇa'ya sahip olacaktır (Soothill vd. 1937: 243b, 328a).

Yine *nom atkaklıg ögrünçü köŋül* (Kaya 1994: 266_{8-9}) "öğretiye bağlı sevinçli gönül" terimi de sevinçli gönlü ifade eder. Terim, Çin. 依法不依人 *yīfǎ bùyī rén* "öğretiye bağlı ve dünyevi arzulardan kurtulmuş kişi" olarak tanımlanır. Terim, "Dharmā'ya bağlı sevinçli gönül" anlamında olup öğretiye bağlı olmayı ifade etmekle birlikte kişinin yanlış yorumundan kurtulmasını da ifade eder (Soothill vd. 1937: 249b).

2.1.1.19. Ara Dünyadaki Gönül ve Doğmayan Gönül

Burada, canlının öldükten sonraki ara dünyada geçirmiş oldukları 49 günlük yaşam ile birlikte bu ara dünyada Nirvāṇa'yı elde etmiş ve doğum ölüm döngüsünden kurtulmuş canlılar ifade edilir.

Eski Uygurcadaki *adiçit köŋül* (Zieme 2000: 628) "ādicitta gönlü" *ādicitta sözüyle ilişkilidir. Skr. *ādi* "ilk, başlangıç, yaratılmamış" olarak anlamlandırılabilir (Soothill vd. 1937:108a). *Citta* ise gönül manasındadır. Böylece terim, "yaratılmamış, başlangıç gönlü"nü ifade eder.

ara bolmaklıg köŋül (Zieme vd. 1978: 8) "ara dünyadaki gönül" terimi ise Skr. *antarābhava* ve Tib. *bar-do* olarak gösterilir. Terim, canlının ölümü ile yeniden doğumu arasındaki zamanı gösterir. Genel olarak Budizmde canlıların en büyük hedefi Nirvāṇa'ya ulaşmaktır. Canlı bunu yaşarken gerçekleştirebileceği gibi öldükten sonra da gerçekleştirebilir. Bu ara dünyada, canlının tek amacı yeniden doğmamak ve Nirvāṇa'ya ulaşmaktır. Burada ara dünyadaki 49 günlük hayat ifade edilir (Soothill vd. 1937: 10a). Terim, ara dünyadaki canlının henüz doğmayan gönlünü ve zihnini ifade eder.

tugmaksız köŋül (Zieme vd. 1978: 276) "doğmayan gönül, zihin" de yeniden doğum zincirinden kurtulmuş ve ara dünyada Nirvāṇa'yı elde etmiş olan canlının gönlünü belirtir.

2.1.1.20. Budizmin Koruyucusu Olan Gönül

Budizmin en önemli davranışlardan biri de Buddha'nın öğretisini korumaktır.

yiti kılıç köŋüllüg (Hazai vd. 1971: $A2_{30}$) "keskin kılıç gönüllü" terimi, Budizme düşman olan varlıkları yok eden güçlü Buddha öğretisini ve Buddha düşüncesini ifade eder.

2.1.1.21. Pişman Olmuş Gönül

İyi gönle sahip kişiler, kötü davranışlarından dolayı genellikle pişman olurlar.

ökünç köŋül (Geng vd. 1998: 35_{1-2}) "pişman olmuş gönül" terimi, canlıların yapmış oldukları günahlarından ya da kötü davranışlarından dolayı pişman olmalarını ifade eder. Dinî bir davranış olmakla birlikte canlının kişisel davranışı da olabilir.

2.1.2. Kötü Tabiata Sahip Canlıların Davranışları

Burada, kötü tabiata ya da kötü tohuma sahip olan canlılar ile onların davranışları ele alınacaktır.

2.1.2.1. Gönüldeki Günahlar

Canlıların gönüllerinden geçirdikleri günahları ya da gönülleriyle yapmış oldukları günahları ifade eder.

köŋülteki kirler (Kaya 1994: 243_{18-19}) "gönüldeki kirler" terimi, Budizmde canlıya zarar veren kötü kökler arasında sayılan ve gönülle bağlantılı olan arzu, öfke, cehalet, kıskançlık, şüphe ve diğer ihtirasları ifade eder. Ayrıca Budizmde on günahtan üçü olan kıskanmak, öfkelenmek ve yanlış düşünceye sahip olmak, gönlün işlemiş olduğu günahlar olarak belirtilir.

2.1.2.2. Kötü Gönül

Günahkârlar genellikle kötü tohumlara sahiptirler.

Günahkâr canlılar için Eski Uygurcada *agır ayıg köŋül* (Zieme 1991: 213_{1b}) "çok kötü gönül", *artamış köŋül* (Müller 1911: 67_{1-2}) "bozulmuş gönül", *ayıg köŋül* (Kaya 1994: 261_{13}) "kötü gönül", *ayıg ögli köŋül* (Müller 1911: 67_{4}) "kötü düşünen gönül", *bulganyuk köŋül* (Bang vd. 1934: 65) "bulanık gönül", *evrig sarsıg köŋül* (Geng vd. 1998: 30_{6}) "kötü, kokmuş gönül", *irig sarsıg köŋül* (Tekin 1976: 57_{3}) "iğrenç$_2$ gönül", *irig yavgan*

köŋüllüg yek içkek (Gabain 1959: 13-14) "iğrenç$_2$ gönüllü şeytan$_2$", *sarsıg köŋüllüg* (Müller 1931: 38$_{125}$) "kötü kalpli", *sarsıg salık köŋüllüg* (Tekin 1976: 71$_{11}$) "kötü$_2$ kalpli", *yavgan yavız köŋüllüg* (Kaya 1994: 434$_{9-10}$) "kötü$_2$ gönüllü", *yavlak köŋüllüg* (Müller 1911: 67$_{2-3}$) "kötü gönüllü, kötü kalpli" gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler, Çin. 惡 *è* "kötü tabiat" ile karşılanır. Terim, üç karakterden biri olarak gösterilir (Soothill vd. 1937: 65a). Bu kötü tabiat, günahkâr canlıları ifade eder. Kötü tabiata sahip bir canlı da cehennem hayat şekillerinden birinde yeniden doğar ve sonsuz ıstıraplarla mücadele eder. Ayrıca canlıların Budizme karşı takındıkları olumsuz tavır ve işledikleri günahlar, bu gönül nedeniyle ortaya çıkar.

Yine *ikireçgü köŋül* (Kaya 1994: 487$_5$) "şüpheci gönül", *sizik köŋül* (Tekin 1976: 57$_5$) "şüpheci gönül" ifadeleri de Budizmde canlıların öğreti konusundaki şüpheleriyle ilgilidir. Canlıların Budist öğretiye karşı şüphe duymaları sonucunda öğretiyi kavrayamamalarını ifade eder. Böylece canlıların şüpheci olmaları sonucunda huzur ve mutluluk ülkesi olan Nirvāṇa'ya girmeleri engellenmiş olur.

Öfkeli Gönül

Budizmde on günahtan biri olan öfke, Budizmde yasaklanmıştır.

kakıg köŋül (Kaya 1994: 552a$_{10}$) "öfkeli gönül", *övke köŋül* (Kaya 1994: 220$_5$) "öfkeli gönül", *övke kakıg öç kek köŋül* (Tezcan 1974: 676-677) "öfke$_2$ ve nefret$_2$ gönlü", *övke uz boz köŋül* (Müller 1911: 76$_8$) "öfke ve nefret$_2$ gönlü" ifadeleri, canlıların öfke duygusunu belirtir. Öfke, bütün dinlerde olduğu gibi Budizmde de yasaklanmıştır. Ayrıca öfke canlıları kötülüğe sevk eden üç *kleśa*dan biri olarak gösterilir.

2.1.2.4. İhtiraslı Gönül

Budizmde ıstırapların kaynağı olarak gösterilen ihtiras, canlıları günaha sevk eder.

az almır köŋül (Tekin 1976: 72$_{47-48}$) "hırslı$_2$ gönül, duygu", *az almır sakınç köŋüllüg* (Geng vd. 1998: 40$_1$) "hırslı gönüllü", *ham köŋül* (Tezcan 1974: 350) "hırslı gönül", *nizvani köŋül* (Müller 1922: 78$_{17}$) "ihtiraslı gönül" ifadeler, bütün dinlerde kötülüklerin kaynağı olarak gösterilen ihtirası karşılar. Terim, Skr. *kāma*, *rāga* ya da *tṛṣṇā*'dır. Bu terimler "aşk, sevgi, arzu, susuzluk, uzun zaman suya kanmamışlık, açgözlülük" olarak tanımlanmaktadır. Terim, Nidāna'nın beşincisi, Pratītyasamutpāda'nın sekizincisidir. *Tṛṣṇā*, şiddetli arzu ve bağlılığı ifade eder. Kızıl sıcak demir tabletlerinin verildiği yer olan susuzluk cehennemi olarak da kabul edilir. Ayrıca doğruluk ya da Buddha yolu için duyulan susuzluğu da belirtir. *Tṛṣṇā*,

susuz bir geyiğin görmüş olduğu bir seraptır (Soothill vd. 1937: 376b, 400b, Edgerton 1953: 176b). Terimin Çince karşılığı ise 意趣 *yìqù* "arzu ve hırsa meyilli" ya da 愛心 *àixīn* "arzuyla dolmuş gönül, arzulu gönül"dür (Soothill vd. 1937: 400b-401a).

Ayrıca Eski Uygurcada "ihtiras, hırs" anlamındaki *az* kelimesi Soğdca *''z'* (Gharib 1995: 15b)'dan gelmektedir. Āz terimi, "azgın hareket" olarak tanımlanır ve Zurvanizmde cinsel arzu, açgözlülük, oburluk ve şehvet gibi anlamları belirtir. Bu ihtiras her türlü arzuyu içine alır. Terim, Avesta'da erkeği karşıladığı halde Zurvanizmde kadını karşılar. Zaten kadın bütün doğu kökenli dinlerde ihtirası ve şehveti ifade eder (Zaehner 1972: 167-169).

Yine bu dönemde kullanılan *bulganmış köŋül* (Müller 1911: 67_3) "bulanmış gönül, bulaşmış" ifadesi de Çin. 染心 *rǎn xīn* "bulanmış gönül" anlamında olup arzu ve seksüel ihtiraslara bulaşmış gönlü ifade eder (Soothill vd. 1937: 304b).

2.1.2.5. Yanlış ve Yobaz Görüş

Budizmde on yasaktan biri de yanlış görüşe sahip olmaktır.

Eski Uygur Türkçesindeki *igid köŋül* (Hazai vd. 1971: B_{102}) "yalan, yanlış hilekâr gönül" ifadesi, doğru yola ulaşamamış kötü gönlü ifade eder.

Yine *isilmiş çolmış köŋül* (Kaya 1994: 500_{16}) "eksilmiş, sakat gönül, sakat düşünce" de canlının dinî inancının eksikliğini ve yanlış düşünceye sahip olduğunu belirtir.

köŋülleri tar (Gabain 1935: 103) "gönülleri dar, dar gönül" terimi, Çin. 法見 *fǎ jiàn* "dar görüş" olarak tanımlanır. "Dar gönül, yobaz" anlamındaki terim, yanlış görüşlerinde ısrarcı olan kişileri ifade eder (Soothill vd. 1937: 273a).

saçuk köŋül (Zieme 1985: 60_2) "yanlış düşünceli gönül", *saçuk yaŋluk köŋül* (Zieme 1991: 54_a) "yanlış düşünceli gönül, dağınık kalp" terimleri de kötü düşünceye sahip canlıları ifade eder ve bu yanlış düşünce canlıyı günaha sevk eder. Terim, aynı zamanda fikir birliğinin olmamasını da belirtir.

ters köŋül (Zieme vd. 1978: 1108) "ters, yanlış gönül", *küvenç ters körüm kögüzlüg* (Tekin 1976: 4_{27-28}) "kibirli ve yanlış görüşlü" terimleri de yanlış ve kibirli düşünceye sahip olanları ifade eder. Budizmde bu düşünce nedeniyle canlılar Buddha'nın öğretilerinden uzaklaşırlar.

2.1.2.6. Cahil ve Karanlık Gönül

Budizmde canlıyı kötülüğe ve günaha sevk eden asıl unsur cehalettir.

sakınçsız köŋül (Zieme vd. 1978: 692) "düşüncesiz gönül", *tümke köŋül* (Kaya 1994: $300a_{31}$) "cahil gönül", *karaŋu köŋül* (Hazai vd. 1971: B_{100}) "karanlık gönül", *kararıg biligsiz kögüz* (Tekin 1993: 66) "cahil ve bilgisiz göğüs" ifadeleri, Çin. 痴心 *chīxīn* "cahil, aydınlanmamış gönül" (Soothill vd. 1937: 408a) ile 神闇 *shén àn* "erdemsiz karanlık gönül" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 335a). Her iki ifade de aldatılmış, cahil, doğru yolu görmeyen canlıları ifade eder.

2.1.2.7. İsteksiz Gönül

Kötü tohuma sahip olan canlı, Buddha öğretisine karşı isteksizdir.

Eski Uygur Türkçesindeki *köŋülsüz* (Hazai vd. 1971: D_9) "gönülsüz, isteksiz" terimi, Çin. 非心 *fēi xīn* "gönülsüz, isteksiz, kalpsiz, duygudan uzak"tır. Terim, canlının Buddha öğretisine karşı göstermiş olduğu isteksizliğini belirtmekle birlikte bir şeye karşı isteksizliğini ve ilgisizliğini de ifade eder (Soothill vd. 1937: 295a).

Yine *küsüşsüz köŋül* (Kaya 1994: 216_{24-25}) "isteksiz gönül" ifadesi de Buddha öğretisine karşı canlının isteksiz olmasını belirtmekle birlikte canlının bir şeye karşı isteksizliği de belirtir.

2.1.2.8. Bağlı Gönül

Canlıların varlıklara karşı aşırı istekleri ve bağlılıkları onları günaha sevk eder.

atkaglıg köŋül (Zieme vd. 1978: 297-298) "bağlı gönül", *ilinmiş yapşınmış köŋül* (Kaya 1994: 148_{16-17}) "bağlanmış$_2$ gönül", *köŋül atkakı* (Kaya 1994: 285_{5-6}) "gönül bağı" ifadeleri, Çin. 著心 *zhe xīn* "bağlı gönül" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 411b). Bağlı gönül, canlıların dünyevi arzularını ve bu arzularının vermiş olduğu ıstırapları ifade eder. Budizmde canlının iyi ve güzel olan şeylere bağlanması yasaklanmıştır. Çünkü bu bağlar canlının aydınlığa ulaşmasını engelleyen unsurlardır.

Yine *tınlıg atkaklıg teŋ köŋül* (Kaya 1994: 266_{15-16}) "canlıya bağlı denk gönül" terimi, Çin. 等觀 *děng guān* "sınıf gözetleyen" ya da "canlıya bağlı denk gönül" manasındadır. Terim, eşit olarak, gerçek olmayan ya da manevi bütün nesnelerin farkına varılmasını ifade etmekle birlikte saygınlığı olmayan bütün varlıklar, kişinin saygısızlığı olarak da tanımlanır (Soothill vd. 1937: 385b).

2.1.2.9. İmanından Dönen Gönül

İnancından ve imanından dönen canlılar günahkârdırlar.

büdimek oynamaklıg köŋül (Zieme vd. 1978: 905-906) "sallanan$_2$ gönül" terimi, Çin. 心運 *xīn yùn* "sallanan, inancından dönen, kararsız gönül" anlamındadır (Soothill vd. 1937: 414b). Terim, sağlam olmayan, dinî yönden zayıf olan gönlü ifade eder. Ayrıca gönlün başka şeylere karşı meyilli olduğunu gösterir.

2.1.2.10. Merhametsiz Gönül

Merhametsiz ve katı kalbe sahip olan canlılar günahkârdırlar.

katıg köŋüllüg (Geng vd. 1998: 43$_{9-10}$) "katı, sert gönül", *taş köŋüllüg* (Tekin 1976: 75$_{61}$) "taş kalpli, katı yürekli", *yarlıkançsız köŋül* (Kaya 1994: 400$_{23}$) "merhametsiz gönül" ifadeleri merhametsiz, katı ve gaddar kişiliği belirtir.

2.1.2.11. Açgözlü Gönül

Budizmde açgözlülük ya da oburluk yasaklanmıştır.

kanınçsız köŋül (Müller 1922: 66$_8$) "doymayan, açgözlü, tamahkâr" ifadesi, açgözlülüğü ve tamahkârlığı ifade eder. Budizmde oburluk ya da açgözlülük arzu ve ihtiraslı gönül olarak açıklanabilir.

2.1.2.12. Tembel Gönül

Buddha öğretisini kavramak için mücadele etmeyen canlılar günahkârdır.

sımtag köngül (Tekin 1976: 101$_{16-17}$) "tembel, ihmalkâr gönül" anlamındaki terim, canlıların aldatmalara karşı uyanmak ya da aydınlığı elde etmek için çaba göstermemelerini ifade eder.

2.1.2.13. Kıskanç Gönül

Başkaların iyiliğini kıskanmak Budizmde yasaklanmıştır.

kız kıvırkak köngül (Tekin 1976: 59$_{11-12}$) "kıskanç gönül", *küni kıvırkak köŋül* (Kaya 1994: 102$_{3-4}$) "kıskanç gönül" anlamındaki terimler, Budizmde on günah arasında sayılan davranışlardan biridir. Canlıların sahip olduğu güzellikleri kıskanan gönlü ifade eder.

2.1.2.14. Korkak ve Sefil Gönül

Günahkâr olan canlılar korkak ve sefildir.

korkınç köŋül (Müller 1931: 34$_{36-37}$) "korkak gönül", *korku yinik köŋül* (Kaya 1994: 102$_{13}$) "korkak, ucuz gönül" terimleri, sefil ve korkak canlıları

ifade eder. Bu gönül, mutlak gerçeği kavrayamamış ve aydınlığa ulaşamamış bir gönüldür. Canlılar bu gönüller sebebiyle sürekli bir ıstırap hâlindedir.

2.1.2.15. Hileli Gönül

Budizmde canlıların aldatılması yasaklanmıştır.

tevlik kürlüg köŋül (Tekin 1976: 75_{38-39}) "hileli düşünce" ifadesi, canlıların diğer varlıklara karşı tuzak kurmalarını ve canlıları aldatmalarını ifade eder. Canlıların aldatılması hem öğretinin kavranmasını engellemek hem de canlıları çeşitli konularda aldatmak şeklinde açıklanabilir.

2.1.2.16. Istıraplı Gönül

Budizmde günahkâr olan canlılar büyük ıstırap içindedirler.

Eski Uygurcadaki *agruş köŋül* (Müller 1931: 36_{85}) "ıstıraplı gönül" terimi, Çin. 散心 *sànxīn* "ıstıraplı, yıkılmış gönül" (Soothill vd. 1937: 373b) ve 亂心*luàn xīn* "ıstıraplı, kaygılı, mutsuz gönül" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 395b). Terim, canlıların ihtirasları nedeniyle çekmiş oldukları ıstırapları ve üzüntüleri ifade eder.

Budizmde canlı pek çok nedenden dolayı ıstırap çeker. Bu ıstıraplarının başında doğum, yaşlanma, hastalanma ve ölümden oluşan dört ıstırap gelir (Soothill vd. 1937: 181a). Yine Budizmde arzu, öfke, cehalet, kibir, şüphe, yanlış görüş, bağlanma ve cimrilik gibi ihtiraslar da canlının ıstırap çekmesine neden olur. Canlı bu davranışları nedeniyle hem ıstırap çeker hem de varoluş zincirine dâhil olur.

2.1.2.17. Gönül Kırmak

Budizmde yasak olan davranışlardan biri de gönül kırmaktır.

köŋlin bertmek (Hamilton 1998: VIII_5) "gönül kırmak" ifadesi, canlılara yapılan kötü muamelelerden biridir.

2.1.3. Etkisiz Tabiat

Budizmde iyi ya da kötü tabiata sahip olmayan gönül etkisiz bir kişiliktir.

Eski Uygurcadaki *yarlıgsız köŋül* (Kaya 1994: 261_{14-15}) "hükümsüz gönül" terimi, Skr. *avyākrta* "tarafsız, etkisiz", Çin. 無記 *wú jì* "etkisiz, hükümsüz" olarak tanımlanır (Soothill vd. 1937: 65a). Terim, "hükümsüz gönül, tarafsız gönül" anlamında olup canlıların üç tabiatından birini işaret eder. Bu tarafsızlık ya da hükümsüzlük varlığın ne kötü tabiata ne de iyi tabiata sahip olduğunu gösterir (Soothill vd. 1937: 382b).

3. Sonuç

Çalışmamızda Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer alan gönül kavramı, ayrıntılı bir şekilde incelenmiş olup taranan metinlerden 165 farklı ifadeye yer verilmiştir. Eski Uygur Türkçesindeki gönül kavramı Budist Türk çevrede oluşturulmuş olan metinlerden faydalanılarak Budizm esasına göre tasnif edilmiştir. Buna göre Eski Uygurcada *köŋül kaçıg* "gönül organı", *köŋül biligi* "gönül bilgisi, bilinç" gibi terimsel ifadeler, gönlün altı duyu organından biri olduğunu ifade etmekle birlikte "düşünce, zihin, zihinsel aktiviteler" gibi anlamları da işaret eder.

Budizmde on sevap ya da günahın üçü, gönül ile yapılır. Bunun için Eski Uygur Türkçesinde *köŋül kılınçı* "gönül hareketleri, eylemleri" ifadesi kullanır. Ayrıca *köŋül kılınçı* canlılarda bulunan iyi, kötü ve tarafsızlık tabiatlarını belirtir. Dolayısıyla bu dönemde hem sevap ve günahların, erdem ve kötülüklerin hem de inanç ve inançsızlıkların ortaya konulmasında *köŋül* sözünden faydalanılmıştır.

Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde bulunan *köŋül* sözüyle oluşturulan dinî terimler ile Sanskritçe ve Çince terimler karşılaştırılmış olup Eski Uygurcadaki dinî terimlerin bu dillerin çevirileri olduğu ve Uygurcanın da bu yabancı terimsel ifadeleri karşılamaktaki gücü ortaya konulmuştur. Böylece çalışmamızda *köŋül* sözünün Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın bir kullanıma sahip olduğunu göstermekle birlikte bu yaygın kullanımın nedenini de inanca yani Budizme bağlayabiliriz.

Kısaltmalar

Çin. Çince

Skr. Sanskritçe

Tib. Tibetçe

$\ldots_2$ ikili kullanış

Kaynaklar

Bang, W., A. von Gabain ve W., G.R. Rachmati (Arat) (1934). *Türkiche Turfan Texte VI. Das buddhische Sutra Säkiz Yükmäk*. Berlin: (SPAW.Phil.-hist.Kl. 1929, 15: 93-192).

Barutcu, Fatma Sema (1987). *Uygurca Sadāpradudita ve Dharmodgata boddhisattva Hikâyesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: (Yayımlanmamış doktora tezi).

Barutcu-Özönder, Fatma Sema (1998). *Abidarim kıunlıg koşavardi şastirtakı çınkirtü yöröglerning kingürüsi'nden Üç İtigsizl*er, *Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks*. Ankara: TDK Yay.

Beer, Robert (2003). *The handbook of Tibetan Buddhist symbols*. Chicago: Serindia Publication.

Edgerton, Franklin (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit*, *Grammar and Dictionary*. Vol. 1 Grammar, Vol. 2. Dictionary. New Haven.

Gabain, Annemaria von (1935). *Die uigurische übersetzung der biographie hüen-tsangs*. 1. Bruchstücke des 5. Kapitels, SPAW, Berlin. 151-180.

Geng Shihmin, Hans-Joachim Klimkeit ve Jens Peter Laut (1998). *Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllenkapitel (20-25), und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit*. Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säŋim und Murtu. Abhandlungen Der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Westdeutscher Verlag.

Gharib, Badrozzamān (1995). *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*. Tehran, İran: Farhangan Publications.

Hamilton, James (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev. Vedat Köken. Ankara: TDK Yay.

Hazai, Georg ve Peter Zieme (1971). *Fragmente der Uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu*. Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.

Kara, Georg ve Peter Zieme (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer übersetzung*. Berlin: Akademie Verlag.

Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yay.

Müller, F.W.K. (1911). *Uigurica II*. Berlin: (APAW. Phil.-hist., 1910, 3).

_____, (1922). *Uigurica III. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin: (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).

Müller, F.W.K. (1931), *Uigurica IV*. Hzr: von Gabain, Berlin: (SPAW. Kl. 1931, 24: 675-727).

Ölmez, Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü*, VI. Bölüm. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Paçacıoğlu, Burhan (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara.

Röhrborn, Klaus (1971). *Eine Uigurische totenmesse*. Berlin: Akademie Verlag. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4. (Berliner Turfantexte; II).

_____, (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petresburg sowie nach dem Transkript von A. Von Gabain hrsg., übersetzt und kommentiert, Wiesbaden: Harrassowitz.

Soothill, William Edward ve Lewis Hodous (1937). A Dictionary of Chinese Buddhist Terms. London: Motilal Banarsidass Pub.

Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrısimit, Burkancıların Mehdisi ile buluşma Uygurca İbtidai bir dram*. Ankara: TDK Yay.

_____, (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi im Pusar (Ses İşiten İlah). Vaphua ki atlığ nom çeçeki sudur (=Daddharmā pundarīka-Sūtra)*. 2. Baskı. Ankara: TDK Yay.

Tezcan, Semih (1974). *Das Uigurische İnsadi-Sūtra*. Berlin: Deutsche Akademie der DDR.

Zaehner, Robert Charles (1972). *Zurvan, A Zoroastrian Dilemma*. New York: Biblo and Tannen.

Zieme, Peter ve Georg Kara (1978). *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas lehre in uigurischer übersetzung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Zieme, Peter (1985). *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR.

_____, (1991). *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang*. Studien zur alttürkischen Dichtung. Budapest: (BOH.33.).

_____, (1996). *Altun Yaruq sudur*: *Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra: Suvarnaprabhasottamasutra*. Turnhout: Brepols.

_____, (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto*. Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. Turnhout: Brepols.

bilig
SUMMER 2013 / NUMBER 66
247-272

The "Köŋül" Concept in Old Uighur Turkish

Hacer Tokyürek*

Abstract
Buddhist Uighur society plays a significant role in the history of Turkish culture. The Uighurs not only organized their lives around the religions they believed in but also reconciled the words and expressions commonly used in these religions with their own worldview. The expressions related to the concept, *köŋül,* chosen for analysis in this study have a religious dimension on the one hand, but on the other, they reflect the worldview of Uighur society.

Keywords
köŋül "heart", Old Uighur Turkish, Buddhism

* Assist. Prof. Dr., Nevşehir University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature - Nevşehir / Turkey
htokyurek@nevsehir.edu.tr, htokyurek@hotmail.com

билиг
Лето 2013 / Выпуск 66
247-272

Слово «кёнюль» в древнеуйгурском языке

Хаджер Токйюрек[6]

Аннотация

Древнеуйгурское общество занимает важное место в истории тюркской культуры. Уйгуры не только организовали свою жизнь в соответствии с религиозными верованиями, которых они придерживались, но и смогли совместить слова и выражения, используемые в этих религиях, со своими собственными мировоззрениями. Выражения, связанные с выбранным для данного исследования понятием «кёнюль», с одной стороны, имеют религиозное измерение, а с другой стороны, они отражают мировоззрение уйгурского общества.

Ключевые Слова

«кёнюль» «душа», древнеуйгурский язык, буддизм

* док., университет Невшехир, факультет естествознания и литературы, кафедра турецкого языка и литературы – Невшехир / Турция
htokyurek@nevsehir.edu.tr, htokyurek@hotmail.com